

Warmond en de grootste stoommachine ter wereld (deel 4)

door Marion van Leeuwen

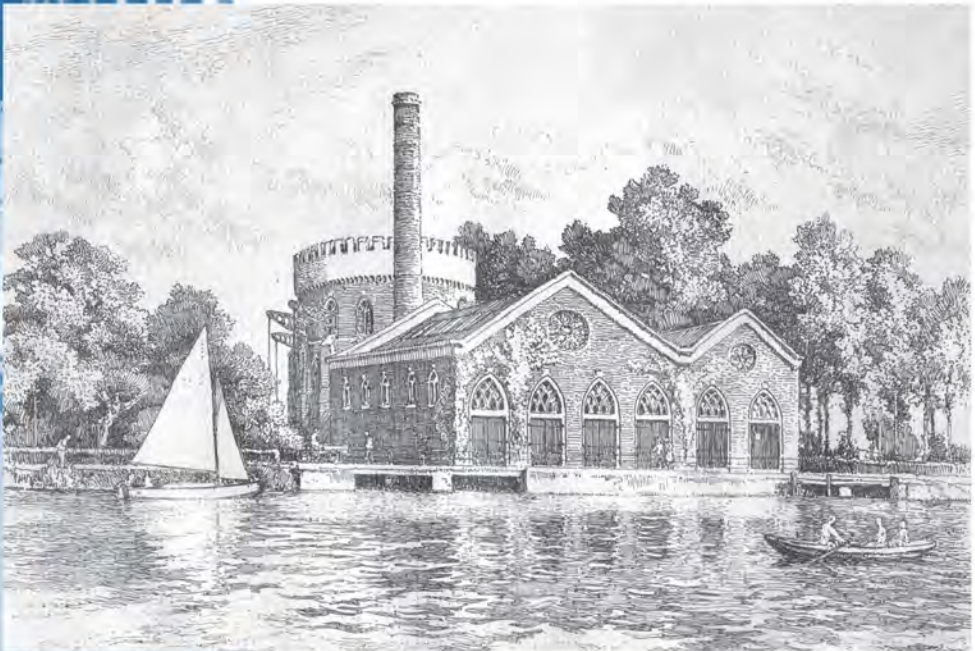
De Leeghwater in actie!

Inleiding

Dit is het vierde en laatste artikel over Warmond en de grootste stoommachine ter wereld: De Leeghwater. In dit artikel beschrijf ik de gebeurtenissen ná het voltooiën van de bouw, eind 1845 als De stoommachine in actie komt. Voor Warmond eindigt de band met de Leeghwater als in juli 1855 de nieuwe gemeente Haarlemmermeer ontstaat.

Bewondering van De Leeghwater

Het proefwerktuig De Leeghwater komt gereed in het najaar van 1845 en voldoet aan het oogmerk. Daarom wordt het het model-stoomwerktuig voor de twee volgende stoommachines: De Cruquius en De Lijnden.¹ In 1846 wordt met de bouw van beide stoomgemalen begonnen. De ringdijk is nog niet gesloten, o.a. het Kagergat, aan de oostzijde van De Leeghwater is tot mei 1848 open voor scheepvaart. Maar het stoomgemaal draait wel regelmatig op proef en dat trekt

Afbeelding 1. De Leeghwater, Haarlemmermeer. H.E. Roodenburg, jaartal onbekend.³

veel bewonderaars: hooggeplaatsten, deskundigen en gewoon publiek. In de zomer van 1846 komen de statenleden van Noord- en Zuid-Holland op bezoek.

Er is ook belangstelling vanuit het buitenland. In november 1846 komt de Prins van Pruisen. En in januari 1847 verschijnt een lovend artikel in een Engels tijdschrift over het model-stoomwerktuig.² De Leeghwater toont aan dat met het slim combineren van bekende principes van stoomtechniek grote krachtige machines in staat zijn om enorme hoeveelheden water over een kleine hoogte omhoog te brengen. En de machine blijkt net zo zuinig in brandstofgebruik als de machines die water uit diepe mijnen pompen.

Als een Normandisch kasteel

Een Engelse reisgids uit 1850 voor reizigers naar het continent beveelt een tripje naar De Leeghwater aan.⁴ Reizigers die geïnteresseerd zijn in het droogmaken van het Haarlemmermeer kunnen uitstappen op het station van Warmond en daar bij de herberg een rijtuig nemen naar De Leeghwater. Wat volgt is een uitgebreide beschrijving van de droogmaking van het Haarlemmermeer en van de werking van het stoomwerktuig.

Wat zien de bezoekers van de stoommachine in werking?

Er is één ooggetuigeverslag, ook uit 1850, van een bewonderaar, Robert Chambers, ingenieur uit Edinburgh.⁵ Hij heeft speciale belangstelling voor wat er gaande is aan het Haarlemmermeer en heeft een aanbevelingsbrief gekregen van Gerrit Simons. Simons is lid van de Commissie van Beheer en Toezicht (hierna kortweg: de Commissie) en mede-ontwerper van De Leeghwater.⁶ Chambers hoopt ooggetuige te worden van dit grote werk van de droogmaking en zijn verwachtingen zijn dan ook hooggespannen als hij zich op een middag vanuit Leiden in een tilbury naar de grote stoommachine laat rijden. *“Als we ongeveer een mijl uit de stad zijn wijst de koetsier mij op rook in de verte en zegt: “Leeghwater stoommachine”. Dit is het doel van onze rit, ongeveer acht mijlen ver van Leiden. Maar over de slingerende weg is de afstand een stuk langer.”*

Ze rijden door Warmond, waar een groepje studenten van het Rooms Katholiek Seminarie over straat loopt. Chambers merkt op dat ze een strak zittende en vormloze zwarte jurk dragen én dat ze als hij langsrijdt bijna allemaal hun hoed aantikken.

Voorbij Sassenheim moeten ze hun rijtuig verlaten en twee mijl lopen (ruim drie kilometer over wat nu de 3e Poelweg is) over een pad waar veel hekken de doorgang voor voertuigen blokkeren. *“Direct na het verlaten van de doorgaande weg raken we tot onze enkels in het losse zand van wat nauwelijks de naam van een weg zou mogen hebben.*

We lopen tussen grote open weilanden, doorkruist met sloten en slootjes en passeren vele hoge, geteerde hekken. Daar hoeven we niet overheen te klimmen (met het risico om vast te kleven) maar lopen er over een smalle plank omheen.

Op ongeveer een mijl afstand rijst voor ons een bouwwerk op dat lijkt op een Normandisch kasteel met schietgaten. Ervoor zien we een groene helling waarboven, heel vreemd, zeilen langs glijden. Even later wordt duidelijk wat ik heb gezien: de helling is de dijk van de Ringvaart, het kanaal dat het hele meer omringt. We klimmen omhoog naar het jaagpad en dan zien we de zeilschuiten en daarachter strekt zich het enorme meer uit. Tussen het meer en de dijk aan de overkant van de Ringvaart staat het kasteelachtige bouwwerk waarbinnen zich de stoommachine bevindt! De enkele huizen er vlak naast doen denken aan een feodaal dorpje in de beschutting van een vesting.”

Het gewone publiek is op de eerste en derde donderdag van de maand welkom als het stoomwerktuig proefdraait. Vanaf september 1846 alleen nog op de eerste donderdag. Aantallen worden niet geregistreerd, maar in de rapportages wordt gesproken van een 'talrijk publiek' en 'een groot getal toeschouwers'.⁷

Cornelia biedt bloemen aan

Op last van hogerhand wordt op dinsdag 3 augustus 1847 De Leeghwater in werking gesteld, want er komt hoog bezoek.⁸ Het zijn de kroonprins (de latere koning Willem III) en zijn echtgenote prinses Sophie van Oranje (de latere koningin Sophia) vergezeld door de vader van Sophie, de koning van Württemberg.

Mevrouw Sjaan van Eeden (geboren in 1930 op de boerderij schuin tegenover De Leeghwater in de Hellegatspolder) is een nazaat van de boer die daar in de jaren veertig van de 19e eeuw woont: Gerrit Immerzeel.⁹ Zij vertelt dat in haar familie het verhaal rondging dat het koninklijk gezelschap met een koets over de 3^e Poelweg aan is gekomen bij de boerderij. Ongetwijfeld zullen de hekken hebben opengestaan. De prinses heeft bloemen gekregen van, zeer waarschijnlijk, het dochtertje van Immerzeel, de 3-jarige Cornelia! Zie ook het overzicht van Leeghwaterkinderen, aan het eind van dit artikel.

Het koninklijk bezoek heeft de nieuwsgierigheid doen groeien, want het eerstvolgende maandelijkse proefdraaien vindt plaats 'onder den toevloed van een buitengewoon groot getal van elders bijeen gekomen nieuwsgierigen'.¹⁰

Enkele maanden later, in het najaar van 1847 slaat tijdens een publieksdag het noodlot toe. Op donderdag 4 november wordt het stoomtuig om 1 uur in de namiddag gestopt als een toeschouwer

Afbeelding 2. Prinses Sophie van Oranje (1818-1877), 1849.¹⁰

onder de arm van een van de luchtpompen beklemd raakt en verongelukt.¹²

In de wintermaanden na dit noodlottig ongeval wordt vijf maanden lang geen publiek toegelaten.¹⁵

Vanaf het definitief in werking gaan van De Leeghwater, juni 1848, is het stoomwerktuig iedere donderdag te bezoeken, maar de regels voor de toelating zijn strenger: er mogen slechts 10 personen tegelijk het stoomgemaal bezichtigen mét een toegangsbiljet.¹⁶

Afspraken met Rijnland

Pas in 1847 bereiken de Commissie en Rijnland overeenstemming. Het heeft lang geduurd omdat de belangen tegengesteld zijn. Simpel gezegd: de Commissie wil zo snel mogelijk zo veel mogelijk water uit het meer op Rijnlands boezem pompen, terwijl Rijnland het boezempeil zelf in de hand wil houden. Rijnland is beducht voor een hoog waterpeil in de sterk verkleinde boezem. Wat het hoogheemraadschap niet wil is dat de poldermolens moeten stilstaan terwijl de drie stoomwerktuigen doorgaan met het storten van water op de boezem.

Volgens de afspraken waakt de Commissie voor maximale en minimale peilen: een winterpeil (35 cm beneden AP), een voor- en najaarspeil (45 cm beneden AP) en een zomerpeil (57 cm beneden AP).

Ook worden er afspraken gemaakt over de breedte van de Ringvaart bij de monding in de Kaag, over het onderhoud van de Ringvaart en over de scheepvaart.

Dichting van het Kagergat

Begin 1848 zijn er nog drie openingen in de ringdijk, waaronder het Kagergat, oostelijk van De Leeghwater.

Dit gat van 150 meter lang wordt in het voorjaar van 1848 gedicht met een plempdijk, en te-

Jan Schouten verongelukt

De ongelukkige is Jan Schouten uit Alkemade. De burgemeester van Warmond, Klaas Koning, hoort twee getuigen, vrienden van het slachtoffer.

Het zijn Pieter Vellekoop, oud negen en twintig jaren, landbouwer, en Klaas Hulbos, oud drie en twintig jaren, timmermansknecht, beide wonende aan de Nieuwe Wetering in de gemeente Alkemade.¹³ *Dezen "... verklaarden dat zij heden middag omstreeks twaalf uur met Jan Schouten, oud twee en twintig jaren, werkzaam in de smederij van zijnen vader welke aan de Oude Wetering in laatstgenoemde gemeente woonachtig is, zich aan het stoomwerktuig De Leeghwater staande in de gemeente Warmond bevindende bij gelegenheid dat hetzelfde in werking was, gezien hebben dat genoemde Jan Schouten onder de balans van de luchtpomp willende doorloopen bij het nederkomen van deze balans zoodanig getroffen is dat hij dadelijk dood was niet alleen, maar dat de ruggegraad en andere lichaamsdeelen zijn verbrijzeld en een gedeelte der ingewanden het lichaam is uitgeperst."*

Heel- en vroedmeester P.J. Hensterman komt uit Warmond naar De Leeghwater om het lijk te schouwen en rapporteert hierover in nog plastischer be-
woordingen.

De kosten die burgemeester en geneeskundige maken voor een rijtuig, tolleren 'heen en weder', en overvaren naar De Leeghwater bedragen f. 5,05. De declaratie van dokter Hensterman bedraagt f. 3,- voor het schouwen van het 'Leeghwaterlijk'.¹⁴

gelijk worden de tijdelijke dammen door de Ringvaart opgeruimd, ook de dam op de oostelijke hoek van de Hellegatspolder. Hiermee wordt de enige verbinding over land naar het stoomgemaal opgeheven.

Zolang de Ringvaart nog niet gereed is, is er een overhaal mogelijk over de dijk waarmee het Kagergat wordt afgesloten: schepen kunnen hier over de afsluitdijk worden getrokken.

Bij De Leegwater wordt niet alleen de dam afgegraven, ook wordt de hoek van de Ringvaart met de Hellegatspolder extra ruim afgerond om de afvoer van het water richting Katwijk te bevorderen.¹⁷ Hiertoe wordt ook de westelijke punt van het eiland Faljeril afgegraven.¹⁸

Er komt in de eerste jaren géén ‘officiël’ pontveer naar De Leegwater! Het is niet duidelijk waarom.

Pont voor de Passage

Als de dam begin 1848 is weggeruimd merkt Jan Anne Beijerinck, de ingenieur die de algehele leiding heeft over de droogmaking van het Haarlemmermeer, dat de overtocht over de Ringvaart voor de bezoeker van het stoomgemaal belemmerend en onaangenaam is omdat *“alle overtocht middelen ontbreken”*.¹⁹ Maar op dagen dat publiek het stoomgemaal mag komen bezichtigen wordt er *“gewoonlijk een overvloed van vaartuigen aangetroffen”*. Dit zijn meestal vaartuigen van beambten van De Leegwater die óf hun kinderen, óf hun ondergeschikten opdracht geven om álles te doen *“ten einde de bezoekers in hunne boten te lokken en alzo het overtochtsgeld magtig te worden en aan elkander te betwisten, hetgeen meermalen aanleiding heeft gegeven tot hooggaande twisten, ter beslechting waarvan mijne tusschenkomst noodzakelijk werd.”*

Taferelen dus, elke donderdag daar op de hoek van de Hellegatspolder.

Beijerinck, praktisch ingesteld, laat eind 1848 een pont die in Aalsmeer niet meer nodig is (omdat daar een brug over de Ringvaart is gebouwd) naar De Leegwater overbrengen en vanaf De Cruquius een daar overbodig touw waarlangs de pont kan worden voortgetrokken.

Dan vraagt hij toestemming aan de Commissie voor de pont en doet al een voorstel voor een wat hij meent matig tarief:

voor een persoon op	f. 0,01 ½
voor een paard op	f. 0,05
voor een rund op	f. 0,03
voor een varken, schaap, enz. op	f. 0,01

Hij heeft ook al een veerman op het oog: de vader van een sjuwer bij De Leegwater, ‘in eene keet bij dat stoomgebouw woonachtig’ wil de pont bedienen zonder verdere toelage mits hij als enige dit recht heeft.

Na een half jaar komt het antwoord van de Commissie: helaas, het voorstel voor een veerpont wordt afgewezen, zonder duidelijke motivering.²⁰

Afbeelding 3. Jan Anne Beijerinck (1800-1874), fotograaf en jaartal onbekend.²¹

In 1850 echter meldt onze schotse bezoeker Chambers dat zijn koetsier een 'ferry-boat' aanroept. Dus er is op dat moment toch een informele veerpont

Pas in 1853 komt er een officiële pont, tussen de Poellaan en De Leeghwater, ongeveer ter hoogte van waar nu het viaduct van de A4 de Ringvaart kruist.

Scheepvaart

Als de ringdijk eind mei 1848 volledig is gesloten, verdwijnt de scheepvaart over het meer. "In plaats van over het ruime sop kosteloos regt door te zeilen of te laveren" moeten de schepen nu met een omweg de Ringvaart volgen.²² En daar waar het niet voor de wind gaat moeten er trekpaarden worden ingezet en betaald. Over de gehele ringdijk (voor een trekpaard 11 uur gaans) wordt een bepuind jaagpad van anderhalve meter breed aangelegd. Om de lijnen ook in de bochten langs de oever te trekken worden er rolpalen geplaatst, veertig in totaal.

In de 'Legger der wegen en voetpaden in de gemeente Warmond' van 1854, staat als nummer 37 vermeld: *Jaagpad langs de Ringvaart van de drooggemaukte Haarlemmermeerpolder.*²³ Het is een zand-jaagpad van 422 meter lang en 3 meter breed. De weg loopt van de grensscheiding met Lisse in het noorden tot de grensscheiding met Alkemade iets ten zuiden van het gemaal. Eigenaar van de weg is 'De Directie der droogmaking van de Haarlemmermeer' en deze is ook verantwoordelijk voor het onderhoud, maar de gemeente Warmond beheert de weg.

Er worden borden geplaatst met de reglementen voor het jagen van de schepen. Want regels zijn er en alleen met een vergunning (kosten: f. 10 per jaar) mag een houder van jaagpaarden stallen en keten bouwen op de ringdijk.²⁴ De Commissie is eigenaar van de ringdijk en verhuurt de grond. Op het stuk ringdijk waarmee het Kagergat is afgesloten is Willem Moerkerken de trekjager.

De Leeghwater in actie!

Op woensdag 7 juni 1848 is het zover: de buitendam waarmee het stoomwerktuig tot nu toe is afgesloten van het water van het meer wordt doorgestoken, alle voorbereidingen zijn getroffen en De Leeghwater mag eindelijk 'in het echt' pompen, dag en nacht.²⁵ Vanaf vandaag is de stoommachine in actie en zal de 'Reus' trillen en dreunen bij elke opgeworpen waterlast. De Commissie is erbij aanwezig en vergadert deze dag in de Commissiekamer van de directieket. Maar er is geen vertoon, géén plechtig moment. Waarom? Misschien omdat er kritiek is op de droogmaking die inmiddels veel meer tijd kost dan gehoopt. En de verhouding met Rijnland blijft gevoelig. Maar er is nog een reden.

De Commissie besluit de start van De Leeghwater voorlopig stil te houden en: *“de eerste 8 dagen niets te doen en alles zijn gang te laten gaan; alsdan in de Courant te adverteren dat De Leeghwater den 7en voor goed begonnen is, en blijft doorwerken.”* De Commissie is bang dat, nu de enorme stoommachine aan de Kaag voortdurend en in het echt pompt, de toeloop van nieuwsgierig publiek te groot wordt.²⁷ Om ongelukken te voorkomen en om de machinisten niet te hinderen in hun werk zal daarom het stoomwerktuig alleen te bezichtigen zijn op donderdag van 11 tot 2 uur. Er zullen niet meer dan tien personen tegelijk worden toegelaten en die moeten de aanwijzingen volgen van opzichter Zemel. Personen die over een brief beschikken van een van de leden van de Commissie mag Zemel tussentijds toelaten.

Pompen

Chambers, onze ooggetuige in 1850, overhandigt de aanbevelingsbrief van Gerrit Simons aan Jan Zemel. *“Zemel is de opzichter van De Leeghwater en toont zich direct bereidwillig om mij alles te laten zien. Maar omdat hij geen frans of engels spreekt en mijn kennis van het nederlands zeer beperkt, is onze communicatie wat houderig. Daarom geef ik vooral mijn ogen goed de kost.*

Rondom het machinehuis ligt een rond waterbassin, als een soort gracht. Uit de gaten in de muren van het machinehuis steken enorme balansarmen met aan de uiteinden lange kettingen waaraan de enorme pompen zijn bevestigd.

Bij elke opwaartse beweging van de armen wordt het water opgeheven met de luide gits die ik al op een afstand heb gehoord. De hoeveelheid water die omhoog wordt getild is groots: maar liefst 66 kubieke meter bij elke slag van de machine en per minuut maakt de machine zes slagen!”

Stilstaan bij hoge boezem

Het stoomgemaal wordt zoals is afgesproken stilgezet zodra het peil van de boezem van Rijnland boven een afgesproken niveau komt. Dit gebeurt vanaf het najaar van 1848 zeer regelmatig.

Als het stoomgemaal stilstaat wordt van de gelegenheid gebruik gemaakt om ketels schoon te bikken en ander onderhoud te plegen.

In het voorjaar van 1849 moeten de molens van Rijnland de sneeuw en regen van de wintermaanden wegmalen. De boezem komt zo hoog dat vanaf half april tot begin mei niet of nauwelijks kan worden gepompt. Zodra het boezempeil gezakt is kan de droogmaking verder gaan: nu wordt De Leeghwater gesteund door de stoomgemalen De Cruquius en De Lijnden.²⁸

Beijerinck, de ingenieur bij De Leeghwater, en Kros, de opziener van Rijnland, regelen nauwkeurig hoe en op welk punt in de boezem het waterpeil wordt waargenomen en hoe de machinisten van de stoomgemalen weten of er mag worden gemalen of dat de machi-

nes moeten worden stilgezet.

Het peil van de boezem wordt waargenomen aan de oostoever van de Eimerspoel in het dorpje De Kaag. Daar is op een eiken paal een peilschaal aangebracht waarop is aangegeven wat als Amsterdams peil wordt aangehouden. De peilwaarnemer Klaas de Vries woont er vlakbij en vijf keer per etmaal, op vaste tijden, registreert hij het waterpeil. Als de waterstand te hoog is of dreigt te worden, registreert hij vaker en moet hij actie ondernemen.⁴⁹

Seinen

Bij (dreigende) te hoge boezem roeit De Vries met zijn boot naar het stoomgemaal om de machinist te informeren. De Leeghwater is de aanvoerder van de drie stoomgemalen en vanaf de schoorsteen wordt een sein overgebracht naar De Cruquius. Het sein wordt 14,2 kilometer verderop waargenomen op De Cruquius en vanaf daar doorgegeven aan De Lijnden en aan het boezemgemaal De Spaarndam .

De Cruquius

Chambers: "We beklimmen de wenteltrap naar het dak. Een machtig uitzicht; naar het noordoosten strekt het meer zich zonder zichtbare horizon uit en de Ringvaart lijkt in de verte een zilveren draad. Naar het noordwesten en zuiden zijn de torens van Leiden en Haarlem zichtbaar. Zemel wijst naar een rookkrul in de verte, bij Haarlem; dát is De Cruquius!"

Langs de schoorsteen van het stoomgemaal zijn aan de oost- en westzijde geleidestangen aangebracht (zie afbeelding 4) waarlangs borden of lantaarns omhoog worden gehesen en neergelaten.

Het sein bestaat overdag uit een zwart bord van 1,50 bij 0,45 el gemaakt op een raam van ijzer en bespannen met zwart zeildoek. Als er 's nachts moet worden geseind gebeurt dit met een lantaarn.⁵⁰

Het seinsysteem is heel eenvoudig: géén bord of lantaarn betekent: gewoon doorpompen. Er kunnen twee seinen worden doorgegeven:

- met het eerste sein wordt aangegeven dat het boezemgemaal bij de sluizen van Spaarndam in werking moet worden gezet om de boezem te ontlasten. Het opmalen uit het meer mag nog doorgaan. Het sein wordt aan de westzijde van de schoorsteen gegeven, overdag met een bord en 's nachts met een lantaarn met rood glas.
- met het tweede sein is de opdracht dat alle drie de stoomgemalen worden stilgezet. Dit sein wordt gegeven aan de oostzijde van de schoorsteen en is overdag een bord en 's nachts een lantaarn met wit glas.

Er wordt gebruik gemaakt van dag- en nachtijkers, maar bij mist of regen zijn de seinen natuurlijk niet zichtbaar.⁵¹ Dan wordt teruggevallen op een zeker en betrouwbaar middel: een man te paard brengt het sein over van De Leeghwater naar De Cruquius. Over de ringdijk is dit een kleine 16 kilometer, wat vanwege de slechte berijdbaarheid van de dijk zeker 3 uur zal vergen.

Personeel

Het personeel bij De Leeghwater is in dienst van de Commissie. Een reglement regelt, zeer precies, de functies, de gezagsverhoudingen en de werkzaamheden.⁵²

Afbeelding 4. De Leeghwater in bedrijf. Rechts een detail van de schoorsteen. Op de schoorsteen is de oostelijke geleidestang zichtbaar waarlangs het seinbord of de lan-taarn met wit glas omhoog kan worden gehesen. G.J. Bos, 1860.³²

De ingenieur van waterstaat Jan Anne Beijerinck heeft de algehele leiding over de drie stoomgemalen. Onder hem staan de opzichter (Jan Zemel) en de directeur van de werkplaats (tot het najaar van 1849 William Husband).³⁴

Maar de belangrijkste functie bij het aandrijven van het stoomtuig is die van machinist.

Een ieder die een probleem bespeurt, moet dit direct melden aan de machinist en als deze oordeelt dat voortgaan van het stoomtuig onverantwoord is, mag hij het stoomtuig stilzetten.

Het vak van machinist is moeilijk en in de beginjaren zijn Engelse machinisten onmisbaar vanwege hun vakbekwaamheid. Zij eisen, en ontvangen, echter een loon dat voor Nederlandse begrippen hoog is: f. 24 per week, plus een vergoeding voor hun reiskosten. De minister wil ze daarom geleidelijk vervangen door Nederlanders. Maar dat lukt voorlopig niet. Want, schrijft de Commissie aan de minister, Engelse machinisten hebben ervaring met deze stoommachines die in omvang en aard geheel anders zijn dan wat hier in ons land gebruikelijk is.³⁵

Er wordt met twee ploegen gewerkt: 12 uur op en 12 uur af! Voor diensten op zon- en feestdagen en 's nachts wordt niet extra betaald.³⁶ De lonen zijn: f. 6 per week voor een sjouwer, f. 9 tot f. 15 voor een stoker of smid.

Van iedere beambte wordt een gedragslijst bijgehouden: de geletterdheid, bekwaamheid, ijver, goed of slecht gedrag of schorsingen en dat bepaalt samen met de ervaring de hoogte van het loon. Sterke drank is strikt verboden. 'Iedere beambte in een beschonken toestand, in dienst of op wacht komende of zijnde wordt dadelijk verwijderd en door een ander vervangen die daarvoor de helft geniet van eene week bezoldiging van de verwijderde.' Bij de tweede overtreding volgt ontslag.

De voorzitter van de Commissie meent dat de vrees om bij wangedrag dadelijk ontslagen te kunnen worden helpt om het personeel 'in toom te houden'.³⁷ In het reglement is een gebod opgenomen dat de machinist de stoomruimte niet verlaat, behalve om delen van het stoomtuig buiten deze ruimte te onderzoeken. En om tijdens diensturen hun behoefte te doen. Aanvankelijk heeft De Leeghwater geen secreet, maar om te voorkomen dat de machinist de machine moet verlaten wordt er in 1847 alsnog een aangelegd tussen de machinetoren en het ketelgebouw.³⁸ Maar op een dag verlaat een machinist ongeoorloofd de stoomruimte en dat loopt niet goed af.

De stoker heeft de opdracht om zuinig te zijn met brandstof (en kan hiervoor een premie ontvangen) en ook hij is verplicht om problemen te melden. Maar

Een pijpje roken

Het is zondagochtend 8 september 1850 en de ondermachinist John Hocking (54 jaar) neemt om half zeven de wacht over van zijn collega Edward Gilbert.

De stoommachine loopt naar behoren "toen in den vroegen morgen van dien dag plotseling twee of drie zware schokken werden vernomen".³⁹ Wat is er gebeurd?

Rond zeven uur verlaat Hocking, tegen de ambtsinstructie, de machinernimte en gaat, in gezelschap van smeerjongen Arie Zoet (17 jaar), voor het raam van het ketelhuis een pijpje roken.

Hiermee overtreedt hij artikel 21 van het dienstreglement waarin staat dat de machinist de machinekamer nooit onbeheerd mag verlaten. Er ontsnapt een hoeveelheid stoom waardoor de evenwichtskleppen openschieten. Een balansarm breekt doormidden, het buiteneinde valt op de stortvloer en veroorzaakt een gat in de beplating en het kraken van een legger. Een andere balansarm is zodanig gescheurd dat deze ook vervangen moet worden. "De machinist, zich zonder reden uit het drijflokaal waar hij behoorde, en waar hij het ongeluk had kunnen voorkomen, verwijderd hebbende, is wegens deze nalatigheid van zijn post ontzet."

Het vervangen van de armen kost f. 5.350,-⁴⁰ Hocking wordt nog dezelfde dag door ir. J. A. Beijerinck ontslagen wegens plichtsverzuim, maar krijgt wel twee weken loon doorbetaald, om 'hem in de gelegenheid te stellen zijn passage naar Engeland te voldoen'.⁴¹

De dappere stoker

Later in diezelfde maand, op 19 september 1850, weet de stoker Haverstroom De Leeghwater te behoeden voor een ongeluk. De veiligheidsklep van de ketels schiet open "waardoor stoom en water zich met een zoo vreeslijk geweld ontlasten dat de stoker de vuren moet verlaten."⁴² Er is vrees voor een explosie van de ketels. "Eindelijk gelukte het de stoker Christiaan Haverstroom met veel inspanning de vuren uit te halen en de geopende veiligheidsklep weder te sluiten." Zijn meerderen noemen hem dapper en hij wordt beloond met f. 1 verhoging van zijn wekelijks loon.

zijn belangrijkste opdracht is: hij mag de vuren niet verlaten.

Hulpfonds

Bij ziekte of verzuim om andere redenen valt de bezoldiging voor de helft stil. Bezoekers van De Leeghwater geven na afloop vaak een fooi of drinkgeld aan het personeel. De Commissie wil dit niet en hangt een collectebus op waar bezoekers geld in kunnen werpen voor zieken en gewonden.⁴³ Vanaf 1847 is er een Hulpfonds waaruit de CBT geneeskundige hulp kan verstrekken, of een eenmalige toelage voor weduwen en wezen van overledenen. De opbrengst van de collectebus is hiervoor niet voldoende en bij alle beambten wordt 5 cent per gulden loon ingehouden voor dit fonds. Dit is niet gering en bij ontslag of vertrek om welke reden dan ook kan geen aanspraak worden gemaakt op de ingeleigde gelden.

Chambers en de collectebus

“Als ik alles heb gezien zeg ik ‘vaarwel’ tegen de opzichter en hij gebaart me om mee te gaan naar zijn huis. Daar zet hij een bus voor me neer met een sleuf in het deksel. Het is een collectebus voor de armen. In Holland laat men gelegenheden om geld in te zamelen nooit voorbijgaan.....”

Werkplaats en magazijn

Aan de westzijde van De Leeghwater staat een werkplaats waar reparaties kunnen plaatsvinden en onderdelen kunnen worden gemaakt, niet alleen voor dit stoomgemaal, maar ook voor de beide andere. Er is een smederij en een draaijerij en het klein vervoerbaar stoommachientje staat er, wat is gebouwd door de firma Paul van Vliissingen in Amsterdam. Deze firma levert in de jaren van het droogmaken ook de noodzakelijke nieuwe onderdelen voor de drie stoomwerktuigen en voert de grote reparaties uit.

Aan de oostzijde van De Leeghwater (waar nu de parkeerplaats is) staat een bergplaats voor steenkolen van 18 bij 25 meter (zie afbeelding.5). De kolen worden over water aangevoerd vanuit Leiden en met een karretje over rails vervoerd naar de vuurhaarden voor het stoomtuig.⁴⁴ Een stalling voor de paarden is aan de overzijde van de Ringvaart op de polderkade van de Hellegatsspolder.

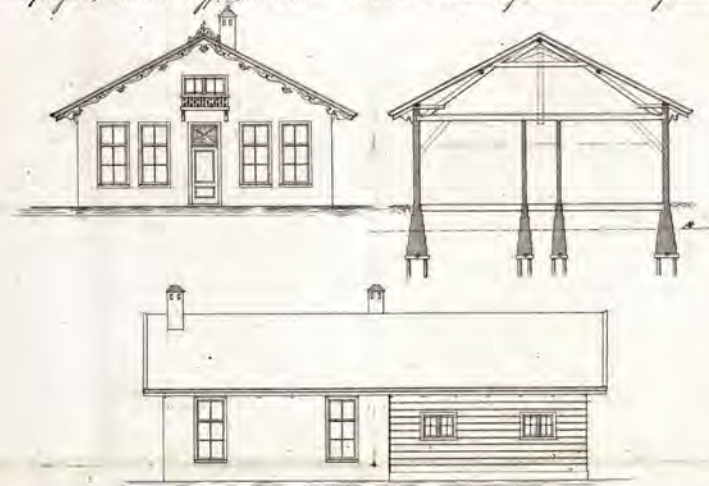

Afbeelding 5. Bovenaanzicht van De Leeghwater met rechts de steenkolenloods met spoorrails. J.A. Beijerinck, 1844.⁴⁵

Dienstwoningen

Na voltooiing van De Leeghwater worden in 1846 in de voormalige bouwput een directiewoning en een rij

*Ontwerp voor een gebouw tot huisvesting van den bij den Leeghwater gestationeerden
Opzichter, met een bergplaats voor kleine vervoerbare stoomtuigen en andere objecten.*

Afbeelding 6. Ontwerp opzichterswoningen met een houten aanbouw als bergplaats voor het kleine vervoerbare stoommachientje. J.A. Beijerinck 1848.⁴⁷

dienstwoningen gebouwd, bestemd voor de machinisten en de stokers.⁴⁶ Er komt een grote woning voor de eerste machinist, 10 bij 8 meter, met een eigen privaat. De overige woningen meten 8 bij 5 meter en delen een privaat. Alle woningen hebben een gemetselde haard en keuken met gemetseld fornuis en bedsteden. De huren variëren van f. 0,75 per week voor een sjouwer of 2^e stoker, tot f. 1,50 voor een machinist.

Op het terrein staat al sinds de bouw een directiekeet. Hier woont tot eind 1849 William Husband. Beijerinck woont in Leiden. De Commissie heeft in de directiekeet een eigen kamer om te vergaderen. Af en toe wordt er iets vernieuwd: een nieuw ameublement (kosten f. 285,85) of een nieuw vloerkleed voor de Commissiekamer (f. 33,-).

In 1848 komt er een nieuwe opzichterskeet. Hoe het terrein aan de westzijde van De Leeghwater er dan uitziet is op afbeelding 7 weergegeven.

Leeghwaterbuurt

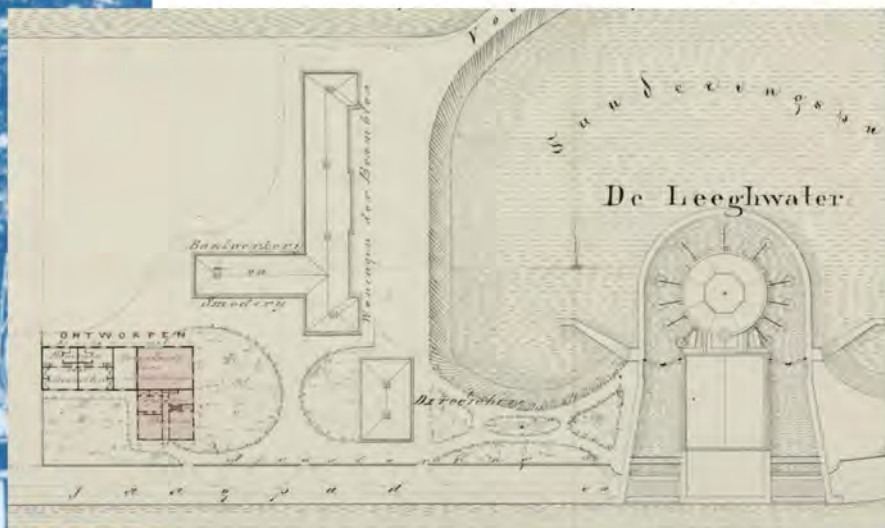
Westelijk van de dienstwoningen staat de houten keet met winkelnering en slijterij van Petronella van Muijen, 'tapster' van beroep.⁴⁹ Ze is sinds augustus 1849 weduwe van Gerrit Verkuijl. Zij woonden al bij De Leeghwater vanaf het begin van de bouw in 1843.

Iets verderop, voor de molen van de Lisserpoel, heeft Jacob Sulle zich als trekjager gevestigd in een houten paardenstal.

Waar in 1848 het Kagergat gedicht is staat een houten woning met een stal voor de jaagpaarden van Willem Moerkerken. Hij is de trekjager voor dit stuk van de ringdijk.

Daartegenover, op de polderkade drijft Maarten van Essen een kruidenierswinkel in een houten keet vroeger gebouwd voor opzichters.

Zo ontstaat de Leeghwaterbuurt, want behalve deze bedrijven en dienstwoningen staat er langs de ringdijk en (waarschijnlijk) aan de rand van de Hellegatpolder een aantal woonke-

Afbeelding 7. Plattegrond terrein westelijk van De Leeghwater. M.G. Beijerinck, 1848.⁴⁸

ten. Bij de aangifte van de geboorte van kinderen in de Leeghwaterbuurt bij de burgerlijke stand van Warmond wordt regelmatig als verblijfplaats opgegeven een ongenummerd gebouw of keet. Een overzicht van de 38 Leeghwaterkinderen die hier tot medio 1855 geboren worden is opgenomen aan het eind van dit artikel.

Ziekte en dood in 1849

Met de gezondheid van de Engelse ingenieur William Husband gaat het niet goed.⁵⁰ Hij heeft regelmatig koortsaanvallen en in 1848 gaat hij voor een aantal maanden naar Engeland. Als hij terugkomt in het voorjaar van 1849 mag hij op zijn verzoek vanwege zijn gezondheid verhuizen van De Leeghwater naar Haarlem. Hij is niet de enige die lijdt aan wat 'de koorts' wordt genoemd en waarvan de oorzaak pas decennia later wordt ontdekt. Wél is bekend dat er een samenhang is met verandering van de waterstand. Het overkomt ook de Engelse eerste machinist van het stoomwerktuig John Richards.⁵¹

Richards is aan het begin van de zomer van 1849 net hersteld van de koorts en als er, midden juli cholera uitbreekt bij De Leeghwater. Van de 22 bewoners van de Leeghwaterbuurt bezwijken er 7 aan de zeer besmettelijke ziekte.⁵²

Op 15 juli overlijdt Richards. Jan Anne Beijerinck spoedt zich naar De Leeghwater en beschrijft de volgende dag aan de CBT wat hij daar aantreft:⁵³ "Ik bevind me in de treurige noodzakelijkheid Uwe Commissie te moeten berigten het overlijden van den eersten machinist en chef over den Leeghwater J. Richards. Vrijdag werd eene

vrouwelijke dienstbode in zijn huis door de heerschende ziekte aangetast, die in de daaropvolgende nacht ook op zijn vrouw oversloeg, waarover Richards Zaterdag in een hevige gemoedstoestand verkeerde; tot dat in den vroege morgen van Zondag den 15en ook hij door de ziekte werd aangegrepen, waardoor hij des avonds van dien dag te 7 ure bezweek. Zijne vrouw, die inmiddels nog ontijdig is bevallen, verkeert met een kind van ruim 1 jaar oud, dat vervolgens ook door de ziekte is aangetast, in een hopeloozen staat. De meid is naar Lisse, haar woonplaats, vervoerd. Ten einde eenige order te stellen op de werkzaamheden ben ik dezen morgen aan De Leeghwater geweest, waar in de eerste ogenblikken een groote verslagenheid onder de werklieden heerschte.”

Voor de begrafenis van Richards wordt het stoomgemaal stilgezet. De ziekte verspreidt zich verder. Het gemaal is net weer op stoom als op de 19^e juli in de vooravond Johannes van Duijnhove, de eerste stoker, overlijdt, dertig jaar oud. Het stoomgemaal wordt direct stilgezet: de drie overgebleven machinisten lopen weg, ontsteld door de vele gevallen van cholera. In de krant verschijnt het volgende bericht.⁵⁷ Gedurende vijf dagen is De Leeghwater nauwelijks in werking. In september van dat jaar dient William Husband vanwege zijn aanhoudende koortsaanvallen zijn ontslag in en keert naar Engeland terug. In de Commissie wordt in dat jaar wel gesproken over de gezondheid van het werkvolk, maar het is niet duidelijk welke maatregelen worden genomen.

Ook is niet duidelijk of de epidemie ook in het dorp Warmond veel slachtoffers eist. Een aanwijzing dat er cholera heerst is dat de gemeente in 1849 voor een bedrag van f. 31,21 dekens voor behoeftige choleralijders aanschaft.⁵⁸

Droogvallen van het meer

In het voorjaar van 1850 moet het stoomgemaal worden stilgezet omdat de aanvoer van water uit het meer stopt. Dat komt omdat door het sluiten van het Kagergat én de heersende zuidwestenwind de bodem van het Kagermeer in de buurt van De Leeghwater is aangeslibd en verhoogd.

John Richards en zijn gezin

John Richards (geboren in 1823 in Cornwall, Engeland) is smid en eerste machinist bij De Leeghwater. Hier ontmoet hij Jannetje van Wateringen (geboren 1822 in Lisse). Ze wonen, nog ongehuwd, in Lisse als in 1846 hun eerste kind, Mary, wordt geboren.

Ze komen naast het stoomgemaal te wonen in de grootste dienstwoning, nummer 3. In 1847 huwen ze en wordt Mary alsnog erkend.⁵⁴ In hetzelfde jaar wordt hun tweede dochter Elizabeth geboren die slechts twintig weken oud wordt. Het jaar erna krijgen zij een zoon, John.

In die julimaand 1849 overlijdt, op Mary na, het hele gezin Richards, plus hun dienstbode. Het loon van Richards wordt doorbetaald aan het overgebleven kind tot het einde van de week, de 18e juli.⁵⁹ Mary wordt opgenomen door de familie van haar moeder en woont bij haar grootouders Van Wateringen in Lisse, later bij een tante in Sassenheim.¹⁶ De oudere broer van John, Nicolas, is machinist op het stoomboezemgemaal De Spaarnadam. Zijn gezin (vrouw en acht kinderen) blijft in Engeland. Vanaf 1850 werkt hij enige tijd aan De Leeghwater. In september 1852 neemt hij ontslag en ontvangt dan een gratificatie van f. 100.-.

Er wordt een geul gebaggerd om het water naar De Leeghwater toe te leiden. Dit is de aanzet van wat later verder wordt uitgegraven tot de Hoofdvaart.

Officieel valt het Haarlemmermeer droog in juli 1852. De Leeghwater heeft dan ruim 5 miljoen slagen gemaakt en samen met de Cruquis en De Lijnden bijna 832 miljoen kubieke meter water uit het meer gepompt. Zestig jaar lang pompt het stoomwerktuig om

Revolte van polderjongens

Al vóór het geheel droogvallen van het meer (in juli 1852) graven honderden polderjongens in de buurt van Abbenes aan de hoofdvaart en zijvaarten. De omstandigheden waaronder moet worden gewerkt zijn beroerd en de beloning is laag. Het is half mei 1852 en er zijn problemen. Circa 400 polderjongens zijn “uitgescheiden met arbeiden” omdat zij anderhalve cent per kubieke meter minder ontvangen dan de aardwerkers bij een aannemer op een naastgelegen perceel. Jan Anne Beijerinck meent dat toegeven gevaarlijk is want dan zullen de eisen steeds hoger worden.⁵⁹ Een dag later krijgt “de revolte een meer ernstig aanzien”, want goedgezinden worden door onwilligen met geweld belet om het werk te hervatten. De aannemer ontslaat de vier ploegen die het ‘baldadigst’ zijn.

In het bijzijn van dragonders met geladen karabijnen spreekt Beijerinck met dertig putbazen.⁶⁰ Hij merkt dat het werkvolk zich onderling heeft verbonden, want de putbazen eisen niet langer een hogere beloning, maar dat de vier ontslagen ploegen weer worden aangenomen.

De aannemer gaat akkoord, maar de namen van de vier putbazen worden doorgegeven aan de marechaussee. Beijerinck spreekt het werkvolk toe en eist nu hervatting van het werk. Hij dreigt dat ál de werklieden met hun vrouwen en kinderen desnoods met geweld zullen worden verdreven en hun verblijven omver gehaald.

Dan volgt er een spannend moment: niemand van de putbazen durft als eerste in te gaan op de eis. Beijerinck geeft de Commandant order zijn plicht te doen en de dragonders komen reeds in beweging.

“Op dit critieke oogenblik zag ik ontroering en aarzeling op de gelaatstrekken van veelen der putbazen” Hij trekt er twee die hem het best gezind lijken naar voren en dan volgen ogenblikkelijk de anderen. Zo lukt het hem, zoals hij het zelf rapporteert aan de Commissie, om het ijs te breken en pakken, ondanks de hevige regen, de polderjongens hun werk weer op.

de polder Haarlemmermeer droog te houden. Tot 1912, dan wordt De Leeghwater omgebouwd tot een dieselgemaal en wordt het markante ronde machinegebouw grotendeels weggebroken.

Haarlemmermeer wordt gemeente

Van het drooggevalen nieuwe land $\pm 185.000.000 \text{ m}^2$ is slechts een klein stukje grondgebied van Warmond: $\pm 40.000 \text{ m}^2$ (4 hectare). In dit Warmondse deel wonen in 1854 negen huisgezinnen met in totaal 36 personen ('zielen'). In mei van dat jaar dient de regering een wetsontwerp in waarin het grondgebied van de Haarlemmermeer voorlopig wordt verdeeld over de aangrenzende gemeenten.

Echter: In dit voorstel krijgt Alkemade de strook toegevoegd waarop De Leeghwater staat. Maar Warmond protesteert hier niet tegen.

Dit wetsvoorstel sneuvelt in de Tweede Kamer. Enkele gemeenten, waaronder Lisse, zijn bang dat zij de bewoners van de Haarlemmermeer die tot de 'behoefte klasse' gerekend moet worden, moeten ondersteunen.

Snel erna wordt een nieuw wetsvoorstel ingediend: de droogmakerij zal een zelfstandige gemeente worden. Warmond zal 4 hectare kleiner worden.

In het najaar van 1854 vraagt de Commissaris van de Koning aan het bestuur van Warmond of er door het verlies van het onder Warmond behorende gedeelte van de nieuwe polder bijzondere punten te regelen zijn.

De gemeenteraad van Warmond geeft hierop te kennen dat er geen bijzondere punten hoeven te worden geregeld.⁶¹ Maar de raad merkt wel op "dat juist het tot de gemeente Warmond behorende gedeelte van dien polder, (De Leeghwater en aanhorigheden), het thans meest bevolkte gedeelte is, door welks afscheiding de gemeente Warmond een aantal van zesendertig Zielen, en negen in den hoofdelijken omslag betrokkene huisgezinnen zouden verliezen, zodat men, indien geene onoverkomelijke bezwaren daartegen bestaan, het thans van meergemelden polder onder Warmond behorende gedeelte zouden wenschen te behouden."

Z6 liggen echter de politieke kaarten niet! Per 11 juli 1855 wordt de Haarlemmermeer een zelfstandige gemeente. Op 18 juli 1855 worden de bewoners van de Leeghwaterbuurt administratief overgedragen van Warmond naar de nieuwe gemeente Haarlemmermeer. Overigens: de opbrengst van de Hoofdelijke Omslag van de bewoners van de Leeghwaterbuurt bedraagt in 1854: f. 24,20 op een totale opbrengst van f. 962,-. En zo eindigt in 1855 het verhaal over het stoomtuig De Leeghwater aan de rand van Warmond!

Afb. 8 Gemeentegrens Warmond tot 1855.

LEYDSCHЕ STOOMBOOTDIENST, PLEIZIERTOGT.

Op Zondag 22 Julij aanst. zal de Stoomboot *Volharding* ten half drie ure van 't Station op de Haven vertrekken langs de Zijl, Leeghwater, Kaag, Leimuiden tot Aalsmeer. Aldaar zal één uur vertoeft worden en na de Bra-samermeer om gevaren te hebben, langs denzelfden weg terugkeeren.

Ongeveer *honderd* plaatsen zullen daartoe verkrijgbaar zijn, op Zondag 22 Julij, tussehen *een* en *twee* ure, aan het Station op de Haven.

Voor heen en terug f 1. —

Kinderen beneden 10 jaar . . . - 0.50

DE DIRECTIE.

Afbeelding 9. In juli 1855 maakt de Leydsche Stoombootdienst reclame voor een ple-ziertochtje met stoomboot de *Volharding*.⁶⁵

Overzicht Leeghwaterkinderen

In onderstaand overzicht is aangegeven in welke gezinnen in de Leeghwaterbuurt een kind wordt geboren dat in Warmond bij de Burgerlijke Stand is aangegeven.⁶²

Een (*) in de eerste kolom geeft aan dat het gezin medio juli 1855 administratief overgaat van Warmond naar de nieuwe gemeente Haarlemmermeer.

De vaders van de kinderen werken, als los arbeider of in vaste dienst, bij De Leeghwater, behalve Gerardus Immerzeel.⁶³

Bij de aangifte van de Leeghwaterkinderen treedt als getuige vaak op de veldwachter van Warmond, Huig Meurs (geboren ± 1796 overleden 1878).⁶⁴

In de zomer van 1913 biedt stoombootmaatschappij *Carsjens* uitstapjes aan voor f. 0,30 per persoon van Leiden naar de Kaag, met gelegenheid "om een kijkje te nemen aan het stoomgemaal 'Leeghwater'".⁶⁶

Ouders	Jaar en naam kind	Bijzonderheden
Teunis Boere en Fijtje Pon (*)	1843 Dirk	Zie de <i>Hekkensluis</i> dec. 2021.
Adrianus van Riessen	1844 Sebilla Cornelia (overleden: 1846)	Adrianus van Riessen is opzichter bij de aannemer.
en Cornelia Stortenbeker	1847 Diderik	
Gerardus Immerzeel en Petronella Heerings	1844 Cornelia	Gerardus (Gerrit) is bouwman en het gezin woont op de boerderij in de Hellegatspolder tegenover De Leeghwater).
	1845 Martinus	
	1848 Jacobus	
	1851 Johanna	
	1853 Petrus	
	1854 Johannes	
Jan Zemel jr. en Engelina Zethoven	1844 Margaretha Antonia	Jan Zemel is opzichter. Het gezin woont in ieder geval tot en met 1846 in een ongenummerd huis in de Leeghwaterbuurt. In de loop van 1847 verhuist het gezin naar een deel van de directiekeet en in 1849 naar De Kaag.
	1845 Antonia Engelina	
	1846 Jan	
John Richards en Jannetje van Wateringen. Jannetje is een zus van Anna van Wateringen.	1847 Elizabeth	Zie over het gezin van John Richards en Jannetje van Wateringen het aparte kader.
	1848 John	
John Cornish en Blanch Cock (*)	1847 Thomas John	John Cornish is machinist. Het gezin woont in een ongenummerd huis. In 1849 wordt Cornish machinist op De Lijnden en verhuist het gezin naar Zuid-Schalkwijk.
Edward Gilbert en Ann Rowe (*)	1848 John	Edward Gilbert is stoker. Vóór John zijn er al twee kinderen geboren. Het gezin woont in huis nummer 188 in de Leeghwaterbuurt.
	1849 Ann	
	1851 Gilbert	
	1853 Jozeph	
	1855 Elisabeth	
Pieter Boland en Anna van Wateringen (*). Anna is een zus van Jannetje van Wateringen	1848 Cornelia Maria	Pieter Boland is smid. Het gezin woont in een ongenummerd huis in de Leeghwaterbuurt. Cornelia is hun vijfde en laatste kind. Moeder Anna overlijdt in juli 1849 aan cholera.

Johannes van Duijnhove en Petronella Snoeks	1847 Joannes	Joannes van Duijnhove is eerste stoker bij De Leeghwater. Het gezin woont in een ongenummerd huis in de Leeghwaterbuurt. Vader Joannes overlijdt in juli 1849 aan cholera.
	1848 Alida	
Gerrit van Jeveren en Aaltje van Duykeren (*)	1848 Johanna Maria	Gerrit van Jeveren is arbeider bij De Leeghwater. Hij en Aaltje van Duykeren wonen ongehuwd samen in een ongenummerde keet in de Leeghwaterbuurt. Als Gerrit en Aaltje in 1851 trouwen wordt hun dochter gewettigd.
Johannes Hendrik Delhaes (jr.) en Margaretha Cornelisse	1849 Johan Hendrik	Johannes Delhaes is bankwerker bij de werkplaats van De Leeghwater, later 1 ^e smid. Het gezin woont in een ongenummerd huis in de Leeghwaterbuurt.
	1851 Catharina Margaretha	
	1853 Nieske Margaretha	
Adam Christiaan Benning en Aartje Goudriaan (*)	1851 Aartje	Adam Benning is werkman. Het gezin woont in een ongenummerd gebouw in de Leeghwaterbuurt.
Pieter Goossen en Adriana van Kuik (*)	1853 Maria	Pieter Goossen is arbeider. Het gezin woont in een ongenummerd gebouw nabij De Leeghwater. Maria heeft een ouder zusje die niet in Warmond is geboren.
Alexander Franciscus de Mul en Anna Maria Luchs (*)	1851 Joanna Catharina	Alexander de Mul is arbeider. Het gezin woont in een ongenummerd gebouw in de Leeghwaterbuurt.
	1851 Jan (overleden 1851)	
Cornelis Antonie Schippers en Adriana van Gorkom	1851 Maria Adriana	Cornelis Schippers is arbeider bij De Leeghwater. Het gezin woont in een ongenummerde keet in de Leeghwaterbuurt. Cornelis en Adriana trouwen vijf weken na de geboorte van hun dochter Maria. In 1852 verhuist het gezin naar Muiden.
Albert Raijer en Aleida de Rooi (*)	1851 Jan Bruins	Albert Raijer is arbeider en heeft als officiële woonplaats Kampen "doch tijdelijk verblijf houdende te Warmond." Moeder komt ook uit Kampen en de baby wordt geboren "ter harer woonstede, zijnde een ongenummerd gebouw nabij De Leeghwater onder Warmond."
Jan van Zwieten de Blom en Hendrika van Elk	1851 Catharina	Jan van Zwieten de Blom is broodbakker in de Leeghwaterbuurt. Het gezin woont in een ongenummerd gebouw nabij De Leeghwater. Catharina is het derde kind.
Huig de Graaf en Elisabeth Catharina Delhaes (*)	1854 Mattheus Elias	Huig de Graaf is sjouwer bij De Leeghwater. Het gezin woont in huis nummer 184 in de Leeghwaterbuurt. De moeder is een zus van Johannes Delhaes jr.

<p>Martinus Gerardus Verkuijl en Aaltje Weijers (*)</p> <p>(Martinus is de zoon van Petronella van Muijen, de tapster in een keet aan de westzijde van De Leeghwater)</p>	<p>1854 Gerardus</p> <p>1855 Geertruida</p>	<p>Martinus Verkuijl is stoker. Het gezin woont in huis nummer 186 in de Leeghwaterbuurt. Formeel wordt Geertruida geboren in de gemeente Haarlemmermeer: de Haarlemmermeer is per 11 juli 1855 een zelfstandige gemeente geworden.</p>
---	---	---

Noten

- 1 Gevers van Endegeest, *Over de droogmaking van het Haarlemmermeer*, deel 2 ('s Gravenhage en Amsterdam, 1853) § 434.
- 2 *The Leeghwater steam engine*. In: *The Civil Engineer and Architects Journal*, Vol. 10, jan. 1847, pag. 4.
- 3 Ets, Particulier bezit.
- 4 *A Handbook for travellers on the continent* (Londen, 1850). Zie: <https://archive.org/details/ahandbookfortraoqmurrgoog/page/n97/mode/zup?q=leeghwater>.
- 5 Robert Chambers, *Notes from the Netherlands*. In: *Chambers's Edinburgh Journal*, Volume 14, nr. 360, Saturday November 23, 1850. Zie: <https://archive.org/details/dli.bengal.10689.13935/page/n339?q=leeghwater>.
- 6 Zie ook *Hekkenluiter 2021-2*.
- 7 Maandrapporten in Noord Hollands Archief (NHA), Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 154 en 155.
- 8 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 154.
- 9 Zie ook *Hekkenluiter 2021-2*. In *Hekkenluiter 2021-2* is per abuis de naam 'van Immerzeel' gebruikt.
- 10 1849, Henri Auguste d'Ainecy (comte de) Montpezat, Portret van Sophie, koningin der Nederlanden, prinses van Württemberg (1818-1877), te paard. 1849 (fragment). In: Collectie Geschiedkundige Vereniging Oranje-Nassau.
- 11 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 154.
- 12 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 154.
- 13 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Archief gemeente Warmond 1575 – 1930 (toegang 0600), inventarisnr. 958.
- 14 Dokter Hensterman is van 1846 tot 1856 geneesheer te Warmond. (Heeren & Bueren, pag. 102 & 125).
- 15 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 154.
- 16 *Leydse Courant* 22 augustus 1849.
- 17 Zie ook *Hekkenluiter 2020-2*, voetnoot 41.
- 18 Gevers van Endegeest, *Over de droogmaking*, deel 2, § 421.
- 19 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 136, pag. 0596.
- 20 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81),

inventarisnr. 144, pag. 0063.

- 21 In: Toon Bosch, *Om de macht over het water* (Zaltbommel, 2000), pag. 84.
- 22 Gevers van Endegeest, *Over de droogmaking*, deel 2, § 424.
- 23 ELO, Archief gemeente Warmond 1575 – 1930 (toegang 0600), inventarisnr. 803.
- 24 Nationaal Archief, Den Haag (NA), 5388.
- 25 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 154, pag. 0273.
- 26 P. Boekel, *Geschiedenis van het Haarlemmermeer in schetsen en tafereelen* (Amsterdam 1868), pag. 147.
- 27 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 7, pag. 199.
- 28 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 154, pag. 0388.
- 29 *Instructie voor den waarnemer van den waterstand in Rijnland*. In: NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 30, pag. 0222.
- 30 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 137, pag. 0463.
- 31 *Instructiën voor den opzigter*. In: NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 30, pag. 0227.
- 32 Litho, particulier bezit.
- 33 *Provisieel Reglement van Dienst en Policie voor de werking der stoomtuigen tot droogmaking van het Haarlemmermeer*, 1847. In: NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 146.
- 34 Zie over Husband ook *Hekkenluiser* 2021-2.
- 35 Brief 13 augustus 1849 van de Commissie aan de Minister van Binnenlandse Zaken. In: NA, toegang 2.04.07 inventarisnr. 5391.
- 36 Dr. Ir. W.P. van Oort, *Personele zaken bij de drooglegging van het Haarlemmermeer*. In: Meer-Historie, 1997-1.
- 37 Brief 13 maart 1848 van Gevers van Endegeest. In: NA, toegang 2.04.07 inventarisnr. 5388.
- 38 Vincent Erdin, *Corpus Cruquius* (Zutphen, 2007), pag. 328.
- 39 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 155, pag. 124.
- 40 Vincent Erdin, *Corpus Cruquius*, pag. 176.
- 41 Vincent Erdin, *Corpus Cruquius*, pag. 285.
- 42 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 155, pag. 124.
- 43 Gevers van Endegeest, *Over de droogmaking van het Haarlemmermeer*, deel 3 (Amsterdam, 1861) § 660.
- 44 Er worden New Castle- en Roer Kolen gestookt. De leverancier is de firma

Hoos in Leiden.

- 45 NHA, Beeldbank Collectie 269, kaarten van Rijkswaterstaat Noord-Holland vóór 1850, inventarisnr. 10.
- 46 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 151, pag. 0012. Het tegenwoordige blok van zes dienstwoningen bij De Leeghwater is begin 20^e eeuw gebouwd ter vervanging van de woningen uit 1846.
- 47 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 29, pag. 16.
- 48 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 29, pag. 17.
- 49 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 163, pag. 0007.
- 50 Zie over Husband ook *Hekkensluis* 2021-2.
- 51 Brief Commissie aan de Minister van Binnenlandse Zaken 9 juli 1849. In: NA, toegang 2.04.07 inventarisnr. 5391.
- 52 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 154, pag's 0412, 415 en 416.
- 53 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 137, pag. 0355.
- 54 Genver.nl, Lisse > Geboorten 1843-1850 > image 64 of 146.
- 55 Brief van de CBT aan de minister dd 13 augustus 1849. In: NA, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Waterstaat, toegang 2.04.07 inventarisnr. 5391.
- 56 ELO, Plaatsingslijst van de Bevolkingsregisters van de gemeente Sassenheim, 1846 – 1917 (toegang 0660C), inventarisnr. 2, pag. 198.
- 57 Algemeen Handelsblad, 23 juli 1849.
- 58 Gemeenterekening 1849 Warmond. In: NA, Archief van het Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland, toegang 3.02.20.03, inventarisnr. 3420.
- 59 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr.140, pag. 0283.
- 60 Een putbaas voert een groep van 10 á 20 polderjongens aan. Zie ook *Hekkensluis* 2020-2.
- 61 Notulen gemeenteraad Warmond van 24 oktober 1854. In: ELO, Archief gemeente Warmond 1575 – 1930 (toegang 0600), inventarisnr. 20.
- 62 ELO, Archief gemeente Warmond 1575 – 1930 (toegang 0600), inventarisnr. 725 en 726.
- 63 NHA, Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer (toegang 81), inventarisnr. 62 en 145.
- 64 ELO, Archief gemeente Warmond 1575 – 1930 (toegang 0600), inventarisnr. 746.
- 65 *Leydse Courant* 20 juli 1855.
- 66 Zomerdienst 1913 van Stoombootmaatschappij Carsjens, Leiden. In: ELO, LB 63040.